

О. О. КАЛАШНИКОВА

Ольга Олексіївна Калашнікова, аспірантка Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ДОГОВІР БАНКІВСЬКОГО РАХУНКУ ЯК РІЗНОВИД БАНКІВСЬКИХ ПРАВОЧИНІВ

Безпосередні відносини між банками та клієнтами згідно з чинним законодавством України ґрунтуються на договірній основі, зокрема, на банківських правочинах (договорах). Регулювання таких договорів здійснюється на основі нормативно-правових актів різної юридичної сили, які належать до різних галузей законодавства. Як наслідок, у теоретичному й прикладному аспектах постає питання щодо галузевої приналежності банківських правочинів. Враховуючи цю обставину, метою даної статті є з'ясування скрізь призму існуючих точок зору правової природи та особливостей договору банківського рахунку як одного з видів банківських правочинів, обґрунтування авторської позиції щодо місця та ролі договору банківського рахунку в системі банківських правочинів, формулювання пропозицій та рекомендацій з удосконалення цивільно-правового регулювання вказаного договору.

Результати дослідження окремих видів банківських договорів відображені в низці наукових праць відомих вітчизняних вчених-правознавців, зокрема Є. В. Карманова, С. М. Лепеха, Н. В. Тульчевського, І. А. Безклубого та інших.

У сучасній вітчизняній юридичній літературі банківській рахунок розглядається як облікова одиниця, яка застосовується у банківській справі з метою обліку прав грошових вимог клієнта до банку, що виникають з договору банківського рахунку, а також для обліку процесу виконання цього договору шляхом банківських операцій, передбачених для відповідної категорії банківських рахунків¹.

Одними з перших піонерів дослідження поняття «банківський рахунок» були французькі вчені К. Гавальда та Ж. Стуфле, які на основі законодавства Франції виявили особливості банківського рахунку як економіко-правової категорії. На їх думку, рахунок – це таблиця боргових зобов'язань двох осіб стосовно одна одної. Однак поняття «банківський рахунок як фінансово-економічний інструмент» є значно ширший. Рахунки є регулюючим інструментом, що дозволяє здійснювати взаємні платежі методом, наближеним до компенсації. Крім того, рахунки використовуються для надання численних послуг (інкасація, платежі, перекази тощо)².

Відомий фахівець у сфері фінансів Д. А. Медведєв визначав поняття «рахунок» не з юридичної, а з економічної точки зору. Він вважав, що всі відносини, пов'язані із зарахуванням і витрачанням безготівкових грошей, існують в рамках спеціальної економічної конструкції, яка називається «рахунок»³.

На його переконливу думку, рахунок, з одного боку, – це бухгалтерський документ, на якому відображаються стан і рух коштів, що належать особі, а з іншого – це вимога, в якому пропонується сплатити гроші за товар, роботи або послуги.

Варто погодитись і з позицією А. Я. Курбатова, який під банківським рахунком розуміє оформлений на певну особу («власника» рахунку) документ, в якому відображаються дані про зарахування на нього грошових коштів і вироблених за рахунок цих коштів платежів. На його переконання, це поняття характеризується сукупністю двох ознак. По-перше, банківський рахунок відкривається і ведеться на підставі договору між кредитною організацією (банком) і клієнтом, по-друге, банківський рахунок призначений для обліку грошових коштів та операцій з ним⁴.

Іншої точки зору дотримувався М. М. Агарков, який вважав, що грошовим внеском називається угода, в силу якої банк приймає від клієнта на строк або безстроково грошові кошти з обов'язком повернути ту ж суму з відсотками або без відсотків. Тобто, на його думку, договір банківського рахунку, хоч як би він називався (договір поточного або розрахункового рахунку), має розглядатись в якості різновиду договору банківського вкладу, який передбачає прийом і видачу вкладу частинами, в тому числі на користь третіх осіб⁵. З такою позицією не можна повністю погодитись, оскільки за договором банківського вкладу сторони набувають зовсім інші права та обов'язки.

Погляд на договір рахунку як різновиду договору безстрокового вкладу з часом витіснився іншими концепціями.

Відсутність договірної природи в договорі банківського рахунку свого часу констатував Н. С. Малєїн, який зазначав, що «норми закону, які зобов'язують вступити у відносини по розрахунковому рахунку, мають не диспозитивний, а імперативний і строго визначений характер»⁶.

Деякі автори виокремлюють в рамках договору банківського рахунку ознаки інших договорів, зокрема зберігання та доручення. Так, І. М. Житников вважає, що банк залучає кошти клієнтів для використання їх у своїй кредитній діяльності. Правова форма такого залучення грошових коштів, на його думку, має схожість з іншими цивільно-правовими конструкціями і може існувати у двох варіантах: перший варіант – як у дого-

ворі зберігання, другий варіант – як у договорі позики⁷. Поділяє цю точку зору і С. В. Сарбаш, який зазначає, що виокремлення в договорі банківського рахунку окремих елементів договорів зберігання, комісії, позики грошей та доручення має під собою певне підґрунтя⁸. На наш погляд, стосовно правового режиму переданого майна, договір банківського рахунку більш близький до договору позики, аніж до договору зберігання. Оскільки договір банківського рахунку укладається передусім в інтересах банку, який заінтересований у залученні коштів, а особа, що звернулася до банку, укладає договір банківського рахунку на визначених банком умовах та тримає свої кошти в банківській установі, яка, в подальшому, користується ними. Однак погашення боргу припиняє дію договору позики, але відсутність коштів на рахунку клієнта не тягне за собою припинення договору банківського рахунку.

Як «складну сукупність самостійних договорів, що об'єднуються розрахунковим рахунком» пропонувала розглядати договір банківського рахунку Е. А. Флейшіц. Така позиція схожа з позицією О. С. Іоффе, який називав договір банківського рахунку єдиним договором, що «розпадається» на окремі групи правовідносин⁹. Е. С. Компанієць і Е. Г. Полонський вважали, що не можна розглядати договір банківського рахунку як поєднання договорів позики, зберігання та доручення, оскільки жоден з цих договорів не може бути ототожнений з договором розрахункового рахунку¹⁰.

Досліджуючи дане питання, Л. Г. Єфімова зазначала, що відносини між банком і клієнтом з приводу залишку коштів на рахунку видозмінилися і їх не можна однозначно віднести ні до позики, ні до зберігання¹¹.

Варто зазначити, що проблему визначення місця договору банківського рахунку в системі інших банківських договорів досліджували й інші автори, передусім О. М. Олейнік та Л. А. Новоселова, які відносять договір банківського рахунку до категорії самостійних договорів¹². Зокрема, вони пропонують більш широко розглядати інститут банківського рахунку, що включає в себе сукупність правових норм, які регламентують правову природу, зміст, цілі банківського рахунку, пов'язані з ним права і обов'язки різних осіб, систему правовідносин, що виникають у зв'язку з банківським рахунком. Водночас, договір банківського рахунку розглядають відповідно до загальних і спеціальних норм цивільного права як угоду про встановлення цивільних прав та обов'язків клієнта і банку. З такою позицією не можна не погодитись. Позаяк у договорі банківського рахунку складаються правовідносини між сторонами договору банківського рахунку, а також банком і державою, клієнтом і державою, та відносини з приводу здійснення за рахунком операцій.

Отже, підсумовуючи наведене, можна констатувати, що договір банківського рахунку органічно поєднує в собі дві угоди – попередній договір про відкриття рахунку та угоду, що визначає умови роботи за таким рахунком.

Договір банківського рахунку необхідно ідентифікувати як сукупність трьох видів відносин: щодо вчинення в майбутньому розрахункових операцій (різновид попереднього договору), як самостійний вид відносин, що не зводиться ні до позики, ні до зберігання, і як різновид договору послуг (з приводу обліку постійно мінливого залишку рахунку. Як попередній договір, договір банківського рахунку покладає обов'язок на банк здійснювати для клієнта юридично значимі дії (здійснювати і приймати платежі), а клієнту надає право вимагати від банку виконання зазначених дій.

Варто зауважити, що стосовно можливості віднесення договору банківського рахунку до попереднього договору існують й інші точки зору.

На неможливості визначення договору банківського рахунку як попереднього наголошувала Е. А. Флейшіц, яка вважала, що договір розрахункового рахунку не зобов'язує власника рахунку мати певні за сумою грошові вклади на відповідний термін. Даний договір лише зобов'язує власника рахунку будь-яку грошову суму вносити в банк і укладати з третіми особами угоди на умовах внесення ними в ту ж установу суму, що за цими угодами будуть належати власникові рахунку¹³.

В юридичній науці існує спірна точка зору, відповідно до якої договір банківського рахунку не належить до числа публічних. На думку М. І. Брагінського, існують випадки, коли клієнт у порядку, передбаченому для публічних договорів, має право вимагати укладення договору, і якщо банк (інша кредитна установа, що має відповідну ліцензію) необґрунтовано ухилився від цього¹⁴.

А. Е. Шерстобітов обґрунтовує свою позицію про неможливість визнання договору банківського рахунку публічним з таких підстав: банк не може забезпечити однакові умови обслуговування всім клієнтам через встановлені законом і банківськими правилами відмінностей у правовому режимі рахунків¹⁵. Автор також зазначає, що банк не повинен встановлювати абсолютно однакові умови в рамках кожного виду рахунку, оскільки клієнти тримають на рахунку різний обсяг грошових коштів. Крім того, варто враховувати й різний обсяг операцій, виконуваних банком в інтересах власника рахунку. Все це свідчить про те, що банк повинен мати право на диференційований підхід до питань кредитування рахунку, оплати витрат на здійснення операцій за ним, встановлення відсотків за користування банком коштами, що знаходяться на рахунку.

У листі Національного банку України «Про деякі питання застосування Цивільного кодексу України в банківській діяльності» від 18 серпня 2004 р. № 18-111/3249-8378 зазначено, що публічність договору банківського рахунку прямо не визначена в Цивільному кодексі України¹⁶. Проте відсутність прямого зазначення у положеннях Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. № 435-IV¹⁷ (далі – ЦК України) щодо публічного характеру договору банківського рахунку не можна розглядати в якості самостійної підстави для висновку про те, що зазначений договір не є публічним. Для віднесення його до категорії публічних договорів необхідно довести наявність в ньому усіх ознак публічного договору, які містяться у ст. 633 ЦК України.

Аналіз положень чинного ЦК України, які регулюють договір банківського рахунку, дає підстави зробити висновок, що банк є суб'єктом господарювання та при отриманні ліцензії бере на себе обов'язок нада-

вати послуги кожному, хто до нього звернеться. Всі ці риси збігаються з обов'язковими ознаками публічного договору.

Водночас однією з необхідних ознак публічного договору є наявність обов'язку підприємця встановлювати умови такого договору однаковими для всіх споживачів. Натомість у ч. 1 ст. 1067 ЦК України зазначено, що договір банківського рахунка укладається на умовах, погоджених сторонами. На відміну від ознак публічного договору ця норма виключає обов'язок банку встановлювати однакові умови для всіх клієнтів. Інші норми ЦК України про банківський рахунок додатково вказують на можливість узгодження сторонами умов договору (ч. 1, 2, 4 ст. 1068, ч. 1 ст. 1069 ЦК України)¹⁸.

Однак існує група вчених, які дотримуються позиції, відповідно до якої в договорі банківського рахунку наявні елементи публічності. На переконання Е. А. Суханова, банк не має права відмовити клієнту у відкритті рахунку¹⁹. Варто погодитись з позицією А. Г. Братко, який вважає, що договір банківського рахунку є публічним, оскільки він повинен бути укладений на умовах, визначених банком, з будь-яким клієнтом. Відмова можлива тільки за відсутності у банку реальної можливості прийняти клієнта на обслуговування. На наявність у договорі банківського рахунку ознак публічності вказують також А. В. Аграновський і О. В. Мушинський²⁰.

У науковій літературі існують й «проміжні» позиції, коли автори не вважають договір банківського рахунку публічним, водночас зазначаючи при цьому певні ознаки публічності. Зокрема, В. В. Кванін вважає, що договір банківського рахунку лише містить в собі елементи публічного договору, тому коли комерційним банком на підставі чинного законодавства, банківських правил розроблено і оголошений договір банківського рахунку певного виду, що містить єдині для всіх умови (ціна послуг банку, розмір відсотків, сплачуваних банком за користування грошовими коштами, що знаходяться на рахунку клієнта і т.д.), банк зобов'язаний укласти такий договір з будь-яким клієнтом, що звернувся з пропозицією відкрити рахунок на зазначених умовах²¹.

Аналіз економічної і юридичної літератури, норм законодавства України свідчить про наявність ознак публічності в договорі банківського рахунку. Не можна повністю заперечувати ознаки публічності у даному договорі. Так, головною ознакою публічного договору є те, що одна сторона бере на себе обов'язок здійснювати надання послуг кожному, хто до неї звернеться (у тому числі здійснювати банківське обслуговування). Банківська або інша фінансова установа не може відмовити клієнтові у відкритті рахунку, який до неї звернеться. Крім того, закріплення певних правил, рівних умов при укладенні даного договору дасть можливість легшого й кращого захисту прав сторін за даним договором.

Банківський рахунок є одним із основних засобів для організації та здійснення фінансово-економічної діяльності всіх суб'єктів. Відкриття рахунку та вчинення за його допомогою комплексу юридико-технічних дій, спрямованих на отримання банківських послуг та здійснення операцій, дає можливість клієнту реалізувати і контролювати власні економічні й фінансові інтереси.

Договірні відносини становлять безперечний предмет цивільно-правового регулювання, у сфері якого норми ЦК України мають пріоритет перед усіма іншими правовими актами. Тому банківське законодавство, включаючи і нормативно-правові акти Національного банку України, мають виходити із загальних положень ЦК України. Відповідно до ст. 1066 ЦК України за договором банківського рахунку банк зобов'язується приймати і зараховувати на рахунок, відкритий клієнтові (володільцеві рахунку), грошові кошти, що йому надходять, виконувати розпорядження клієнта про перерахування і видачу відповідних сум з рахунку та проведення інших операцій за рахунком.

В юридичній літературі договір банківського рахунку, традиційно, характеризується як консенсуальний, двосторонній і взаємний. Даний договір вважається укладеним, а зобов'язання за договором виникають з моменту досягнення сторонами угоди з усіх істотних його пунктів. Існують погляди фахівців щодо виникнення прав та обов'язків у сторін з моменту підписання договору. Однак в даному випадку не враховується можливість укладення договору шляхом подання клієнтом заяви на відкриття рахунку та вчинення на ньому дозвільного напису керівника банку про відкриття рахунку. Консенсуальний характер договору дозволяє клієнту посилатися на свої банківські реквізити в укладених ним комерційних договорах, навіть за відсутності на його рахунку в банку грошових коштів.

Щодо консенсуальності договору банківського рахунку В. О. Мушинський вважає, що юридичним особам рахунок відкривається на підставі заяв і реєстраційних документів²². Відомо, що консенсуальна природа договору банківського рахунку визначається тим, що права і обов'язки сторін виникають з моменту укладення договору, а не з моменту надходження (внесення) грошових коштів на рахунок.

На відміну від договору позики, договір банківського рахунку є консенсуальним договором, оскільки він вважається укладеним з моменту досягнення угоди з усіх істотних умов даного договору, позаяк для його укладення не вимагається в якості необхідної умови передачу майна. Такий висновок впливає зі ст. 1067 ЦК України, норма якої не пов'язує момент укладення договору з необхідністю передачі клієнтом майна у вигляді грошових коштів.

Проведений вище аналіз дає можливість зробити висновок про те, що юридичним вираженням банківського рахунку є укладений між банком (або іншою фінансовою установою) та клієнтом договір банківського рахунку. Останній посідає важливе місце серед інших банківських правочинів. І хоча він має схожість з іншими договорами (зберігання, позика), проте даний вид договору є самостійним різновидом договору і йому, на наш погляд, належить основне місце серед інших договорів банківського рахунку. Тому закріплен-

ня певних правил, рівних умов при укладенні даного договору дасть можливість більш ефективного, легшого й кращого захисту прав сторін за цим договором.

- ¹ Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : ИНФРА-М, 2000.
- ² Гавальда К. Банковское право (Учреждения – Счета – Операции – Услуги) / К. Гавальда, Ж. Стуфле ; пер. с фр. / под ред. В. Я. Лисняка. – М. : АО Финстатинформ, 1996.
- ³ Медведев Д. А. Гражданское право : учеб. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 2001. – Ч. II. – С. 450.
- ⁴ Брагинский М. И. Договоры о банковском вкладе, банковском счете; банковские расчеты. Конкурс, договоры об играх и пари / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2006. – Кн. 5. – Т. 2. – 623 с.
- ⁵ Гражданское право / под ред. А. П. Сергеева и Ю. К. Толстого. – СПб., 1996. – Ч. 1.
- ⁶ Малейн Н. С. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль / Н. С. Малейн. – М., 1964.
- ⁷ Житников И. Н. Договор банковского счета : дис. ... канд. юрид. наук / И. Н. Житников. – Волгоград, 1999. – С. 54.
- ⁸ Сарбаш С. В. Договор банковского счета / С. В. Сарбаш. – М., 1999. – С.50.
- ⁹ Иоффе О. С. Советское гражданское право : курс лекций : в 3 т. / О. С. Иоффе. – Л., 1958. – Т. 1.
- ¹⁰ Компанец Е. С. Применение законодательства о кредитовании и расчетах / Е. С. Компанец, Э. Г. Полонский. – М., 1967.
- ¹¹ Ефимова Л. Г. Банковское право / Л. Г. Ефимова. – М., 1994.
- ¹² Олейник О. М. Основы банковского права : курс лекций / О. М. Олейник. – М., 1997.
- ¹³ Флейшиц Е. А. Расчетные и кредитные правоотношения / Е. А. Флейшиц. – М., 1956.
- ¹⁴ Брагинский М. И. Договорное право: общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М., 1998.
- ¹⁵ Шерстобитов А. Е. Гражданское право / А. Е. Шерстобитов ; отв. ред. Е. А. Суханов. – М, 2000. – Т. II. – Полут. 2.
- ¹⁶ Про деякі питання застосування ЦК України в банківській діяльності : лист Національного банку України від 18 серпня 2004 р. № 18-111/3249-8378
- ¹⁷ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Гражданское право: учеб. : в 2 т. / под ред. Е. А. Суханова. – М., 1993. – Т. 2.
- ²⁰ Брагинский М. И. Вказана праця.
- ²¹ Брагинский М. И. Договоры о банковском вкладе, банковском счете; банковские расчеты. Конкурс, договоры об играх и пари / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2006. – Кн. 5. – Т. 2. – 623 с.
- ²² Мушинский В. О. Основы гражданского права : учеб. пособ. для студентов неюридических специальностей / В. О. Мушинский. – М., 1995.

Резюме

Калашнікова О. О. Договір банківського рахунку як різновид банківських правочинів.

У статті аналізуються наявні точки зору на визначення змісту поняття банківського рахунку та договору банківського рахунку як різновиду банківського правочину, висвітлюються проблемні питання правової природи договору банківського рахунку, формулюються й обґрунтовуються окремі наукові положення та пропозиції щодо вдосконалення цивільно-правового регулювання договору банківського рахунку.

Ключові слова: банківський правочин, договір, банківський рахунок, публічність, консенсуальний.

Резюме

Калашнікова О. А. Договор банковского счета как разновидность банковских сделок.

В статье анализируются существующие точки зрения, которые определяют содержание понятия банковского счета и договора банковского счета как разновидности банковского сделки, освещаются проблемные вопросы правовой природы договора банковского счета, формулируются и обосновываются отдельные научные положения и предложения по совершенствованию гражданско-правового регулирования договора банковского счета.

Ключевые слова: банковская сделка, договор, банковский счет, публичность, консенсуальный.

Summary

Kalashnikova O. A bank account as a kind of a banks contract.

The article analyzes the existing terms of the definition of what constitutes a bank account and current account agreement as a kind of bank transaction highlights the problematic issues of the legal nature of a bank account, are formulated and justified some scientific statements and proposals for improving civil-legal regulation of a bank account.

Key words: bank transaction, contract, bank account, publicity, consensual.